

Айнұр Қаршығаева
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл
білімі институтының ғылыми
қызметкері, ф.ғ.к.

Ұстаздық жолы

Ұстаз – ұлағатты ұғым.

Ұстаз... Қандай қасиетті сөз! Әр адамның жүрегіне ерекше жылулық нұрын себетін аяулы тұлға бейнесімен өзектес ұғым. Адам баласының жүрегінде қадір тұтып, құрметтейтін екі ұғым болса, соның бірі – Ұстаз. Ұстаз деген қазақ баласы үшін қашанда қасиетті, қадірлі болған. «Ұстаздан тәрбие алған» немесе «ұстаз алдын көрген» деген сөздер құлаққа «ана тәрбиесін алған» деген сөздермен ұштасып жатады.

Кез келген саланың өз ұстазы болады. Ғылымда да солай. Осы жолда ғылымға деген көзқарасымды қалыптастырып, бағыт-бағдарымды айқындауға жәрдем берген, адалдық пен арамдықтың ара жігін ашып көрсетіп, кісілік пен кішіліктің қадірін ұғындырған менің ұстазым – профессор Әлімхан Жүнісбек ағайым. Атақ пен даңқты мақсат етпей, ғылымдағы ізденісін шын сүйген, шәкірттері үшін жаны күйген, менің ұстаздық жолымды таңдауыма себепкер болған ғылымдағы ұстазым.

Әлімхан ағайым – жұмсақ мінезімен, дархан көңілімен, жомарттығымен, азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде әрқашан шәкірттерінің жүрегінде.

Ә.Жүнісбек – қазақ тіл білімінде өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырған ғалым. Еңбек жолында алдынан сансыз шәкірттерді өткізген ғалым. Солардың бірі өзімен бастайын.

Қаршығаева Айнұр – 2010 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ жасалым (артикуляциялық) фонетикасының дамуы мен қалыптасуы»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Фонетикалық зерттеудің ең басты әдісі артикуляциялық зерттеу әдісі. Өйткені қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтауда да, әрбір дыбыстың жасалым анықтамасын беруде де негізгі өлшем – артикуляциялық белгі болып табылады. Осы артикуляциялық белгі фонетиканың дербес саласы ретінде артикуляциялық фонетиканың өз алдына бөлініп шығуына себеп болды.

Осымен байланысты тіл дыбыстарының жіктелім топтарының негіздемесі артикуляциялық белгілер болып табылады да, кез келген фонетикалық зерттелім дыбыс артикуляциясын анықтаудан басталады.

Демек, артикуляциялық белгілер тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің бірегей жаратылысын анықтайтын басты өлшем. Өйткені тіл мен тілдің өзара табиғи айырмашылығы сол тілдердің артикуляциялық базасынан басталады. Сондықтан тілдерді таптастырудағы артикуляциялық өлшемнің маңызы үлкен, себебі артикуляциялық базасы бірдей екі тіл болмайды.

Артикуляциялық талданым жеке дыбыстардың ғана емес, дыбыс тіркестерінің, буын, сөз, сөз тіркестері, сөйлем, мәтін деңгейінің зерттеу әдісі болады. Жеке дыбыстармен қатар буын, сөз құрауыштардың (буын, сөз просодикасы) фонетикалық табиғаты артикуляциялық фонетика арқылы анықталады.

Артикуляциялық фонетика лингвистиканың дербес зерттелім саласы болғандықтан, оның өзіне тән ғылыми аппараты (ұғымдар мен атаулар) болады. Ендеше артикуляциялық атауларды өзге фонетика салаларына (фонология, акустика, перцепция) тән ұғымдар мен атаулардан бөліп алу өз алдына жеке жұмыс болып табылады. Ә.Жүнісбек осындай кешенді талдауларға ғылыми жетекшілік жасап, нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі жайлы жан-жақты және толық ғылыми түсінігі мен ғылыми аппаратын қалыптастырды.

1999 жылы 22 қазанда **Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Профессор Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің фонологиялық негіздері»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Зерттеудің мақсаты – Профессор Қ.Жұбановтың қазақ фонетика-фонологиясына қатысты ғылыми мұрасы, ғалым еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің акустика-артикуляциялық ерекшеліктері, фонетика терминдері мен олардың фонологиялық негіздері туралы талдау жасайды.

Садуақас Нұрбол – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетіндегі Теориялық және қолданбалы Тіл білімі кафедрасында «Тіл білімінің фонетика-фонология», «Сингармофонология» саласы бойынша

және өзінің енгізген «Жұбановтану», «Морфонология», «Қазақ жазуының тарихы», «Көне түркі тілі», «Сингармофонология» электив пәндері бойынша дәріс оқиды.

2002 жылы **Кеншінбай Темірболат Ыбрайұлы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Фонетика-синтаксистік бірліктер аралығының фонетикалық сипаты мен тыныс белгі рәсімдеуі (эксперименталды-фонетикалық зерттеу)»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Зерттеуші Т.Кеншінбайдың аспирантурадағы жетекшісі, ұстазы – Ә.Жүнісбек болатын, кейін филология ғылымдарының докторы, профессор Зейнеп Базарбаева Мүсілімқызының жетекшілік етуімен қазақ тілінің фонетика-синтаксистік бірліктеріне эксперименттік-фонетикалық талдау жасады.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілер мен интонацияның өзара сәйкестігін табу қазақ тілтанымындағы өзекті де зәру мәселелердің бірі болып отыр. Бұған дейін бұл күрделі мәселе тек тыныс белгілер деңгейінде ғана бір жақты сөз болып келді. Ал оның ең басты белгісі болып табылатын интонациялық рәсімделуі зерттеушілер назарынан тыс қалып келді. Осы олқылықтың орнын толтыру экспериментті фонетикалық зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Зерттеудің жаңалығы ретінде жалпы, орыс және қазақ тілтанымындағы тыныс белгілер теориясына сүйене келіп, синтаксистік бірліктер шегарасын анықтаудың фонетикалық қисындары мен жолдары анықталды, сөйлем деңгейінде кешенді фонетика-интонациялық сипаттама берілді, сөйлем құрамындағы ритмикалық және фразалық бірліктердің тыныс белгілірімен байланысы жаңаша қарастырады. Қатар тұрған сөздердің бір ритмикалық топ құрамындағы фонетикалық көрінісі, екінші ритмикалық топ құрамындағы фонетикалық белгілерімен салыстырылып, интонациялық компонентермен (просодика деңгейі) қатар дыбыс (сегмент деңгейі) түрленіміне алғаш рет талдау жасайды.

2006 жылы **Әлімбаев Мырзахан Түймебаев** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тіліндегі үндесім (сингармонизм) құбылысының артикуляциялық сипаты (XIX ғ. жазба мәліметтері негізінде)»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Түркі тілдерінің бірегей белгісі ретінде үндесім (сингармонизм) құбылысы аталады. Үндесім құбылысының қазақ тіліне де тән екені белгілі. Алайда үндесім құбылысы көпке дейін тек фонетикалық бірлік ретінде қарастырылып келді. Ғылыми грамматикаларда болсын, оқулық және оқу құралдарында болсын үндесім құбылысы «үндестік заңы», «сингармонизм заңы» немесе «дауыстылар (буын) үндестігі» (гармония гласных) деген атпен жеке тақырыпша ретінде ғана ескеріліп, фонетика бөлімінің ең соңына тіркеліп отырды. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тіліндегі үндесім құбылысы көпке дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып, оның фонологиялық рөлі мен артикуляциялық (жасалым), акустикалық (айтылым),

перцепциялық (естілім) табиғатына мән берілмей келді. Диссертацияға XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген қазақ (қырғыз) грамматикалары мен сөздіктері алынды.

Зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сөздерінің айтылым (орфоэпия) үлгілерін жан-жақты талдау жасап, олардың артикуляциялық моделін қалыптастыру болды. М.Әлімбаев осы мақсатта диссертациясында сол кезде жарық көрген жазба ескерткіштерге (грамматикалар мен сөздіктер) ғылыми-практикалық талдау жасайды, жазба мұрағаттардың құрамындағы үндесім сөздердің тізбесін, сондай-ақ грамматикалар мен сөздіктердің құрамындағы сөздердің үндесім жіктелімін жасайды; сөздердің артикуляциялық үндесім белгілерін анықтап, сөздердің үндесім моделін құрастырады.

Ә.Жүнісбек жетекшілігімен 2006 жылы 1 желтоқсанда **Қайдарова Гүлайым Қаблақатқызы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «*Қазақ тіліндегі буын артикуляциясы*» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тіліндегі буын артикуляциясын модельдеп шығу және оның жасалым және акустикалық белгілерінің ғылыми сипаттамасын беру болатын.

Қазақ тілінің фонетика саласына арналған еңбектерде, қазақ тілінің мектеп пен жоғары оқу орнына арналған оқулықтарында буынға арналған тақырыптар мен тақырыпшалар тұрақты кездесіп отырады. Буын мәселесі тасымалға байланысты да сөз болады. Қазақ тіліндегі буын шегінің оңай табылып, дыбыс құрамының оңай анықталатындығынан болар, буын мәселесі қазақ фонетикасындағы күрделі тілдік мәселе ретінде қарастырылмайды. Буын мәселесі оқу-әдістемелік тұрғыдан оқу-құралдар құрастырғанда да аса елене қоймайды. Осының бәрінің нәтижесінде қазақ лингвистикасында буын қазақ тілінің қарапайым фонетикалық бірлігі деген ұғым қалыптасты. Сондықтан да қазақ тілі оқулықтарында буын туралы мәлімет оның түрлері мен дыбыс құрамы төңірегінде ғана топталған.

Зерттеуші қазақ тілі буынының қазақ тіліне тән бірегей фонетикалық белгілерін анықтап, буынның тіл құрылымындағы орнын, қызметін көрсетеді, буын құрамындағы дыбыс тіркесімінің артикуляциялық сипаты мен буын жігінің көрсеткішін айқындайды.

2007 жылдың 2 ақпанында **Исаева Жанар Аманжолқызы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «*Қазақ тіліндегі тоғысыңқы үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім түрленімі (экспериментті-фонетикалық зерттеу)*» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы мен нәтижелері ретінде мыналарды атап көрсетуге болады: дауысты дыбыстармен тең фонетика-фонологиялық дәрежеде қарастырылатын үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім (ассимилятив) түрленімінің құрамы мен жүйесі анықталады; қазақ тіліндегі үнді дауыссыз дыбыстардың негізгі жасалым, айтылым және естілім белгілері сипатталып, соған сәйкес олардың жасалым рентген сызба

модельдері ұсынылады;үнді дауыссыз дыбыстардың айтылым белгілері олардың акустикалық көріністері арқылы анықталады;қазақ тіліндегі тоғысыңқы үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім түрленімінің құрамы мен жүйесі анықталып, олардың үйлесім (ассимилятив) жасалымының, айтылымының және естілімінің өзара айырым және ортақ белгілері айқындалады, үстеме жасалым және айтылым белгілерінің негізінде олардың дара және жинақы модельдері жасалады; қазақ тілі үнді дауыссыз дыбыстарының дауысты дыбыстармен үйлесімінің ортақ моделі ұсынылады.

2007 жылдың 3 наурызында Ә.Жүнісбек жетекшілігімен **Молдашева Ақзия Абсаламқызының** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тіліндегі ұяң дауыссыздардың үйлесім түрленімі»* атты диссертациясы қорғады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ тілінің көлемді дыбыс тобы болып табылатын ұяң дауыссыздардың іргелес түрленім үлгілерінің құрамын анықтап, олардың жасалым, айтылым және естілім белгілерінің жүйесін сипаттау болды.

Зерттеудің негізгі жаңалықтары мен нәтижелері: қазақ тіліндегі дыбыс түрленімінің жіктелімі берілді;қазақ тілінің дыбыс жіктеліміне дауыс желбезегінің қатысы модельге түсірілді;қазақ тілінің артикуляциялық базасының мәліметтеріне сүйеніп, ұяң дыбыстардың түрленім үлгілерінің артикуляциясы анықталды және әрқайсысына тән көрнекі модель үлгісі жасалды;түрленім үлгілерінің жасалым, айтылым және естілім айырым-ортақ белгілерінің құрамы анықталды; түрленім үлгілерінің акустикалық көрінісі талданып, артикуляция мен акустиканың сәйкестігі талданды;қазақ тіліндегі түрленім үлгілерінің құрамынан іргелес түрленімінің фонетика-фонологиялық орны анықталды.

2009 жылдың қаңтар айында **Аймурзаев Фазылхан** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тілі дыбыстарының шеп түрленімі»* атты кандидаттық диссертация қорғады.

Қазақ тілі дыбыстарының шеп түрленім үлгілерінің (аллофондарының) фонологиялық белгілерін анықтап, олардың фонетикалық (кездесімі, артикуляциялық белгілері мен олардың модель-үлгісі, акустикалық мөлшері мен олардың модель-үлгісі, естілім сипаты) талданымын беру жұмыс мақсаты болды. Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ фонетикасының дыбыс түрленім теориясына, айырым белгілер теориясына, артикуляциялық сипаттама мен талданым саласына, салыстырма-типологиялық ізденістерге қосылған елеулі үлес болып табылады. Практикалық тұрғыдан айтылым сөздіктер құрастыруға, дыбыс түрленімі жайлы арнайы курстар ұйымдастыруға, қазақ грамматикасын «Дыбыс түрленімі» атты жаңа бөліммен толықтыруға, оқу-әдістеме (әсіресе, өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді үйретуде) жұмыстарын жетілдіруге, көрнекі құралдар (артикуляциялық альбомдар т.б.) мен компьютер бағдарламаларын жасауға негіз болады.

Жетекшісі профессор Ә.Жүнісбек **Жексенғалиев Болатқа** «Қазақ тілі дыбыстық жүйесі терминдері: қалыптасуы мен дамуы» деген атпен кандидаттық диссертациялық тақырыпты ұсынады. Ұсынылған тақырып бойынша Болат ағай біраз ғылыми жұмыс жасап, ізденіс жолында жүргенде, белгілі себептермен мемлекеттік қызметке ауысып, диссертация жұмысы сырт қалып қалады. Қорғамаса да жетекшісі Ә.Жүнісбекпен бірге «Фонетикалық терминдердің түсіндірме сөздігі» және «Қазақша-орысша фонетикалық сөздігі» деген оқу-әдістемелік құрал және көмекші оқулықтар жасауға ат салысып, жетекшісімен байланысын үзбейді. Болат ағай, өмірдегі ұстазы, ғылымдағы жетекшім Әлімхан Жүнісбек деген ұстанымды ұстанады.

Қазір Болат Жексенғалиев – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалы директорының орынбасары, «Тіл білімі» мамандығы бойынша қауымдастырылған қауымның белгілі профессоры.

2009 жылдың 30 маусымында **Заурбекова Гүлхадиша** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Компьютер технологиясы атауларының қазақ тіліндегі фонетика-лексикалық игерілімі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Қазіргі кезде тілімізге жаңадан еніп жатқан тың сөздердің бір тобы компьютер технологиясының ықпалымен болды. Компьютер технологиясы әлемдегі жоғары технологияның дамуына тікелей байланысты болғандықтан, бұл бағыттағы пайда болып жатқан жаңа ұғымдар мен олардың атауларының даму қарқыны да күшті. Халықаралық деңгейдегі информациялық технологияның іскери аппараты күн санап байып отырды. Осыған орай жаңа сөздер де күн санап туындап жатқаны белгілі. Кез-келген жаңа технология жаңа ұғымдардың арқасында ғана іске асатын болғандықтан тілдің соған лайық лексикалық қоры үнемі даму үстінде болды.

Қазіргі кездегі жоғары технологияға қатысты халықаралық атау-терминдердің айтылымын қадағалап, олардың төркін үлгісі мен қазақ тіліндегі жаңа үлгісінің арасындағы фонетикалық ерекшеліктердің басын ашып, дыбыс, дыбыс тіркесі, буын, сөз және сөз тіркесі деңгейіндегі артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық құбылыстардың сипатын беру, сөздің төркін үлгісі мен қазақ тіліндегі үлгісіне дейінгі аралықтағы фонетикалық варианттарды тауып, олардың көрнекі дәлелдемесін беру, аңғарылған фонетикалық заңдылықтарға сүйеніп тілдің дамуына байланысты фонетика-лексикалық болжамдар жасау, осы саладағы қазақ тілінің лексикалық қорының тікелей сөз қабылдау және аударма арқылы толығу процестерін фонетика-лексикалық тұрғыдан зерттеп шығып, теория-практикалық және оқу-әдістемелік ұсыныстар жасау қажеттігі тақырыптың өзектілігін ашуға негіз болды.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің көмегімен, шәкірттерінің үлкен ізденісімен, жоғарыда аталған жұмыстарда фонетика саласының әртүрлі мәселелері бойынша ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты талдау жасалды.

Соның нәтижесінде қазақ тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық ғылыми-теориялық және оқу-практикалық аппарат қалыптасты. Сөйтіп, қазақ тілтанымына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқылы тілдің ақиқат дыбыстық құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды. Жетекшіміз ұсынған бағыттағы ең басты мақсат жалпы түркі тілтанымындағы сөздік екпін теориясынан арылу идеясы болды. Өйткені, сөздік екпін теориясының үстемдігі түркі (қазақ) сөзінің үндесім табиғатын жоққа шығаруға әкеп соқтырды. Зерттеу еңбектерінде қазақ (түркі) фонетикасындағы жалпы фонетикалық құбылыстар дұрыс сипатталғанымен, ғылыми аппарат пен зерттеу әдісі нақтыланбағандықтан, түркі тілдеріне тән бірегей белгілер зерттеушілер назарына ілінбей келді. Төркіні бөлек теориялық пайымдаулардың нәтижесі туыстығы бөлек тілдердің ішкі заңдылықтарымен үйлесім таппады. Алынған нәтижелер төл құбылыстарды жаңсақ, біржақты түсіндіріп келді.

Қазақ фонетикасының зерттелім тарихын дәуірлеу нәтижесінде әр дәуірдің өзіне тән теория-практикалық ұстанымдары мен алынған нәтижелері анықталды. Қазіргі қазақ фонетикасының құрылымын төл қазақ фонетикасы, кітаби қазақ фонетикасы және еуропаөзімшіл (европацентризм) қазақ фонетикасы деп топтастыруға тура келді. Топтастырудың сараптау белгілері ретінде, әр бағытқа байланысты, қазақ тілінің дыбыс құрамының анықталуы мен сөз просодикасының (сөзқұрауыштың) түрі алынды.

Қазақ сөзінің дыбыс жіктелімі үндесім заңдылығына байланысты талданып, үндесім дыбыстардың құрамы анықталды. Үндесім дыбыс, үндесім буын, үндесім сөз ұғымдары мен оларға тән жалпы фонетикада жоқ атаулар құрамы жинақталды. Қазақ тілі дыбыстарының жасалым (артикуляциялық) пішіндемесі құрастырылды.

Қазақ фонетикасының зерттелім желісі ғылыми жетістіктеріне қарай бірнеше дәуірге бөлініп сарапталады. Әлем тілдерінің жіктелімі өзінше қарастырылып, тілдер тобының жаңаша туыстық кестесі құрастырылған. Түркі тілдерінің дыбыс құрамын зерттеудің тың ғылыми аппараты жасалған. Түркі тілтанымындағы сөздік екпін мәселесі арнайы талданып, жоққа шығарылады. Үндесім (сингармонизм) түркі тілдерінің іргелі заңдылығы ретінде алынып, дыбыс талданым соның негізінде жүргізіледі. Қазақ тілінің әліпби, үндесім және үйлесім дыбыстарының құрамы анықталып, жүйесі сипатталады. Қазақ сөзінің жасалым (артикуляциялық) құрама тізбегінің мүмкін болған үлгісі түгел қамтылған. Әрбір ғылыми тұжырым жасалым (артикуляциялық) пішіндеме (модель), кесте және сызбалармен тиянақталған.

Қазақ фонетикасының түрлі бағыттары бойынша профессор Ә.Жүнісбектің мектебі қалыптасып, ғалымның шәкірттері қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім фонетикасы, тарихи фонетика, салыстырма фонетика, әуен (интонация) фонетика, қолданба фонетика салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Қазақ тілінің ұлттық болмысын шынайы қалпында сақтап қалуға атсалысып жүрген, ғылым және білім беру ісінің майталманы, қазақ тіл білімінде ғана емес, бүтін түркі әлемі тілтанымында өзіндік орны бар ф.ғ.д., профессор Әлімхан Жүнісбек ағайымызды 80 жылдық мерейлі жасымен құттықтап, шәкірттер атынан зор ризашылығымызды білдіреміз! Қажымас қайрат, шығармашылық табыс, алдағы уақытта ұзақ ғұмыр тілейміз!

Т.В.К.К.